

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
ФУНДАЦІЯ ІМ. О. ОЛЬЖИЧА

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ТА ЙОГО ОКРУГА

(до 100- річчя початку польових досліджень)

КИЇВ
ШЛЯХ - 2006

І.Б. ШРАМКО

РАННІЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ ГЕРОДОТІВСЬКОГО ГЕЛОНУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК ЗОЛЬНИКА № 5)

За результатами розкопок 1998-2004 рр. на зольнику №5 Західного укріплення Більського городища вдалося виділити декілька хронологічних періодів у формуванні зольного насипу. Характеристиці найбільш раннього з них, що відноситься до другої половини VIII – першої половини VII ст. до н.е. присвячена дана стаття.

As a result of excavation on the ash mound 5 at the Western fortification of Belsk settlement in 1998-2004 it was possible to distinguish several chronological periods in formation this structure. This article is devoted to the characteristic the earliest of them which related to second half of 8th – first half of 7th centuries BC.

Більське городище є одним із найбільших поселень раннього залізного віку Східної Європи, що проіснувало близька п'яти століть. Територія, на якій у скіфський час виникло городище, була опанована стародавніми племенами ще з доби бронзи, про що свідчать виразні речові залишки катакомбної, зрубної та бондарихінської культур (Ковпаненко 1967, с.11-33, рис. 2-12; Шрамко 1999, с.51, рис. 2). Значні розміри городища (загальна площа біля 4000 га), у різний час привертала увагу давньогрецьких вчених, середньовічних військових, аматорів, вчених минулих століть і сучасних науковців.

Перші масштабні археологічні розкопки цієї пам'ятки розпочалися в 1906 р. В.О.Городцовим, якому завдяки ретельним спостереженням і фіксації матеріалу під час розкопок восьми зольників вдалося виявити на Західному укріпленні найбільш давні шари поселення, припустити, що багато зольних насипів сформувалися до виникнення укріплень (Городцов 1911, с.97, 150). Найдавніші з них вчений відносив до передскіфського періоду та пов'язував з кімерійцями (Яценко 1996, с.64).

У 50-60-х роках минулого століття під час досліджень декількох зольників (розкопки Б.М.Гракова, Н.Г.Слагіної, Б.А.Шрамка, В.П.Андрієнка, А.О.Моруженко) була отримана нова різноманітна інформація про матеріальну культуру мешканців Західного укріплення. Найбільш ранні матеріали дали розкопки зольника № 19, що були проведені експедицією під керівництвом

Б.А.Шрамка в 1967-1968 рр. Вони підтвердили думку В.О.Городцова про архаїчність зольних насипів (Шрамко 1971, с. 50-53, рис. 1, 2). Протягом декількох польових сезонів на площі 474 кв.м тут було виявлено залишки господарських та культових споруд, що тривалий час вважалися найдавнішими серед відомих на укріпленні. Типи кераміки виявилися близькими до матеріалів Жаботинського поселення. Розкриті комплекси і основна частина речових залишків зольника №19 були попередньо віднесені Б.А.Шрамком до кінця VII - першої половини VI ст. до н.е. (Шрамко 1971, с.56). Перегляд отриманих під час цих розкопок матеріалів дозволяє зараз віднести їх до більш раннього часу.

На жаль, охоронні розкопки на Західному укріпленні тривали всього кілька років. Основні зусилля вчених були спрямовані на вивчення Східного укріплення, де було відкрито господарські, житлові, культові та виробничі комплекси VI-IV ст. до н.е. (Шрамко 1987). Широкомасштабні роботи на останньому дозволили з'ясувати, що це укріплення більш пізніше ніж Західне, відрізняється від нього характером матеріальної культури, традиціями і, можливо, етнічним складом населення (Шрамко 1973, с.110, 111).

Виявлені на городищі ранні ділянки з керамікою жаботинського типу, кам'яною булавою, новочеркаським та асиметрично-ромбічними втульчастими наконечниками стріл, архаїчні типи кінської упряжі (вудила, псалії), мечі передскіфського

часу та інші ранні речі, що свідчать про глибоку давність городища дозволили Б.А.Шрамку вважати, що на території Західного і Східного укріплень населення з'явилося ще в передскіфський період (Шрамко 1975, с.115). Складання величезного комплексу Більського городища останнім часом дослідник відносить до рубежу VIII-VII ст. до н.е. (Шрамко 1987, с.19; 1999, с. 53).

У різні роки неукріплені поселення початку ранньої залізної доби було виявлено на території Великого Більського городища (Шрамко 1975, с.97; Кулатова 1996, с.121-137). Серед них є селища, пов'язані з раннім періодом історії городища. Одне з таких поселень в урочищі Холодівка, в 2002 р. дослідили учасники спільної Українсько-Німецької експедиції (Николова 2003, с.61-63). Розвідувальними роботами встановлено, що потужність культурного шару ділянки на цьому селищі складає близько 0,60 м. Фрагменти раннього посуду, зокрема і чорнолискованого, знаходять паралелі серед матеріалів Жаботинського поселення. Уламки архаїчного посуду були раптово виявлені місцевими жителями і на іншій ділянці цього ж укріплення, розташованій у південно-східній частині сучасного села. Зібрані на поверхні фрагменти (Рис. 5) належать до ранніх корчаг, черпаків, з архаїчним різьбленим та штапованим візерунком, елементи якого можна бачити на чорноліському посуді (Тереножкин 1961, с.66, рис. 41; Крушельницька 1998, с.154, рис. 94; с.159, рис. 96). Розкопки на цих ділянках поки ще не проводилися, але зрозуміло, що площа, яку опанували перші переселенці, не обмежувалася лише «півтора десятками зольників із прилеглими ділянками» на Західному городищі, як вважає П.Я.Гавриш (Гавриш 2004, с.68). До того ж треба враховувати, що поки що досліджена лише невеличка частина площі укріплень, де зафіксовані ранні матеріали. Інформаційні можливості цих територій Більського городища ще далеко не вичерпані.

Багато проблем, пов'язаних з історією цього найбільшого в Східній Європі міста, залишаються невирішеними, особливо коли йдеться про найбільш давній період. Так, наприклад, суперечливим є питання про початок зведення величезних оборонних споруд Більського городища, виникнення системи його захисних укріплень (Ковпаненко 1967, с.61-63, Шрамко 1975, с.109-115; 1987, с.28-31; 1999, с.50-57; Грицюк 2004, с.86-97; Гавриш 2004, с.67 та ін.). Дотепер не має чіткого уявлення про давніший етап існування поселення, динаміку розвитку його матеріальної культури в добу архаїки.

Нові дослідження, що були проведені нами в останні роки на Західному укріпленні, дозволили значною мірою заповнити цю прогалину. Розкопками загальною площею біля 4000 кв. м було практично повністю розкрито зольники № 28 і № 5 (№ 4 за схемою В.О.Городцова), простежено стратиграфію, планіграфію комплексів, виявлено шари перших століть існування поселення. Стратиграфічно вдалося виділити чотири етапи, що послідовно змінювали один одного: від жаботинсько-новочеркаського до початку середньоскіфського (Шрамко 2004, с.103-104). На характеристиці найранішого з них, пов'язаного з життям перших переселенців, які почали селитися на правому березі р.Суха Грунь, ми зупинимося детальніше.

Найбільш повну інформацію про матеріальну культуру раннього періоду в історії відомого міста отримано під час розкопок зольника № 5 (№ 4 за схемою В.О.Городцова) на Західному укріпленні (Шрамко 2002; 2003), де стратиграфічно було виділено найдавніший нижній горизонт А (Шрамко 2004, с.103-104). Його було простежено в центральній частині зольника і поділено на нижній шар А 1, що характеризується крихкістю землі, світлішим жовто-брунатним відтінком попелу із значними вкрапленнями вугілля, і шар А 2, що його перкриває (Рис. 1). Центральна частина цієї ділянки перерізана двома траншеями розкопу 1906 р. Попіл і речові залишки в шарі А 1 заповнювали заглиблення, що було простежено в цій частині розкопу. З періодом формування цього шару, потужністю від 5 до 45 см, стратиграфічно пов'язані приміщення № 7, невеличка, можливо господарська, яма Е (Рис.3,3) і три пічні ями (відкриті вогнища) А-В з дуже сильно пропаленими стінками (Рис.1; 2,1; 3,2).

Приміщення № 7 у плані мало круглу форму, розміри 280 x 280 см (Рис.1; 3,1), було наземним і починалося з рівня давнього горизонту. Підлога його була заглиблена в ґрунтовий шар на 25-35 см. У південно-західній частині приміщення знаходилося заглиблення 20 см овальної форми з розмірами 100 x 125 см. У південній частині добре фіксувалися три ямки від стовпів. Споруда була спалена. При зачищенні дна розкопу на глибині 65 см були зафіксовані залишки горілої деревини (Рис.3, 1), під якими добре простежувався повний контур споруди. Масивні дерев'яні плахи товщиною і шириною від 10 до 25 см були нахилені до центру приміщення. Вони являли собою стовбури дерев, що були покладені паралельно одне до одного. У північній частині приміщення на глибині від 65 до 100 см фіксувалася дуже сильно перепалена глиняна

крихта. Іноді в ній зустрічалися поодинокі знахідки, але вони не мали слідів випалу. У крихті виявлені шматки глиняної обмазки з відбитками прутів. Ймовірно, це були залишки завалених глинобитних каркасних стін споруди. Нижче, під крихтою, фіксувався дерев'яний тлін товщиною 1-2 см. Під ним по всій площі ями лежав шар попелу сірого кольору завдовжки від 10 до 30 см.

У приміщенні знайдено невелику кількість речових залишків, в основному, кераміки: уламки вінець ліпних горщиків з проколами, іноді доповнених пальцевими зачіпами, уламки посуду з гладким вінцем, фрагменти стінок слабо профільованих горщиків з наліпним валиком і зачіпами. Серед уламків мисок можна відмітити фрагменти з різьбленим геометричним орнаментом, із наколами, вдавненнями і проколами по краю бортиків. Фрагменти стінок, ручок, вінець черпаків, як правило, прикрашалися різьбленим геометричним орнаментом (Рис. 6, 3,4). Один уламок стінки черпака має „зерновий” візерунок (Рис. 6, 11), нижня частина іншого-прикрашена канелюром.

Уламки вінець і стінок корчаг також часто прикрашалися врізаним геометричним орнаментом, а іноді канелюром (Рис. 6, 6,7,12,15,16,18,21) Слід відмітити знахідку стінки корчаги, прикрашеної канелюром і S-подібним штампом (Рис. 6, 20). На стінках деяких корчаг збереглися ручки-упори. Серед глиняних виробів знайдено уламки конусів, прясельце. Важливими є знахідки двох крупних бронзових наконечників стріл з ромбічною формою лопатів.

Перший з них (Рис. 12, 12) застряв у горілій дерев'яній пласі, що знаходилась на глибині 70 см, інший (Рис. 12, 13) був виявлений на глибині 65 см, в глиняній крихті. На цій же глибині зустрінуто уламки глиняного орнаментованого жертovníка. У приміщенні також була знайдена заготовка для кістяного прясла (Рис. 12, 9).

Пічні ями, заповнені світло-сірим м'яким попелом, мали прогартовані дно і стінки червоного кольору. Ці ями (Рис. 3, 2) глибиною до 25-30 см певно є залишками відкритих вогнищ, що були розташовані поблизу житлових споруд горизонту А. У житлах слідів печей та вогнищ не знайдено.

Речові залишки в шарі А 1 репрезентують в основному уламки кухонного і столового посуду, а також кістки тварин. Вироби з металу і кістки поодинокі, але дуже виразні.

Керамічний комплекс характеризують уламки слабо профільованих горщиків тюльпаноподібної форми з підлощеною темно-брунатною або помаранчово-брунатною поверхнею, прикрашені по

краю вінця наскрізними проколами, насічками (Рис. 7, 1-8). Стінки кухонного посуду прикрашені пальцевими вдавненнями або ліпленим валиком в сполученні з вдавненнями пальцем. Одиночні уламки посуду банкоподібної форми.

У шарі А 1 зустрінуті уламки мисок з косо зрізаним або прямим краєм бортика з прокресленим геометричним орнаментом, пластичними виступами різних форм, рідше - з наскрізними проколами (Рис. 6, 23-34). Окремі фрагменти мисок прикрашені зубчастим штампом на зрізі бортика (Рис. 6, 24), мають на зовнішньому боці геометричний орнамент. Одна з мисок має дно округлої форми, із зовнішнього краю бортика вона прикрашена пальцевими вдавненнями (Рис. 6, 22).

Цілих форм корчаг не знайдено, тому можливо лише зазначити, що всі уламки мають різко відігнуте пелюсткоподібне в розрізі вінце (Рис. 6, 13,14,17,19), на деяких зразках помітна коротка шийка, що переходить в округлі плічки тулуба (Рис. 6, 14,19). Стінки корчаг прикрашені, як правило, геометричним орнаментом. Характерними мотивами можна вважати трикутники та зигзаги вкриті паралельними лініями або клітчатою штриховкою. Кути фігур позначалися крапками, ямками або рідше кільчастим штампом. S-подібний штамп (Рис. 6, 20) застосовується дуже рідко.

Серед черпаків помітні звичайні екземпляри з глибокими чашечками S-подібного профілю, петельчастими ручками, лише на частині з них збереглися відростки різних форм (Рис. 6, 1,2). Значна частина черпаків прикрашена поясом різьбленого геометричного узору, іноді доповненого елементами кільчастого штампу. Кути геометричних фігур майже на всіх уламках столового посуду відмічено ямками або крапками (Рис. 6). Орнамент наносився також на внутрішню частину вінець корчаг і черпаків (Рис. 6, 4,15-19). До цього горизонту належить ліпний горщик з петельчастою ручкою і проколами під вінцем (Рис. 7, 5). Горщикоподібні черпаки (кухлі), що були розповсюджені на чорноліських пам'ятках Середнього Подніпров'я та лісостепового Подністров'я (Тереножкин 1961, с.64; Ильинская 1975, с.116-118, рис. 10-11) відносяться до одного з давніх типів посуду. Серед керамічних форм і орнаментів шару А 1 зустрічаються і інші зразки посуду з явними чорноліськими рисами: пальцеві вдавнення на стінці горщика (Рис. 7, 4), деякі форми мисок (Рис. 6, 22,23,28) з прямим або злегка загнутим краєм бортика, що прикрашений пальцевими, нігтевими вдавненнями, насічками, або проколами (Тереножкин 1961, с.65, рис. 39; 44).

Уламки горщиків, стінки яких прикрашені пальцевими вдавленнями виявлені серед кухонного посуду раннього розкопу селища Пожарна Балка (Андриєнко 2000, с.100), селища Хухра (Ковпаненко 1967, с.35, 36, рис. 14, 5,6).

Головними рисами керамічного комплексу горизонту А 1 слід вважати слабо профільовані горщики з ліпним валиком лише по тулубу, миски конічної або напівсферичної форми з прямим або косим зрізом бортика, оздобленого різноманітним орнаментом (наліпами, штампом, прорізними лініями), при цьому орнаментацию штампом можна вважати не типовою. Глибокі черпаки мають петельчасті ручки, корчаги відрізняються короткою шийкою, широким тулубом і пелюсткоподібним розрізом вінця, практично відсутні канелюри, поодинокі випадки використання штампів, в тому числі і S-подібного. В цілому для столового посуду характерно широке використання різьбленого орнаменту, що свідчить, скоріш за все про те, що традиція нанесення штампованих візерунків до часу початку формування відкладень горизонту А 1 вже поступово згасає. Зміну орнаментальних традицій (штамп - різьблення) в лісостеповій зоні Подніпров'я можливо припустити в хронологічних межах другої-третьої чверті (близько середини) VIII ст. до н.е., і пов'язувати з початком жаботинського етапу, виникненням Жаботинського поселення і співіснуванням пізньочорноліських і жаботинських старожитностей (Брюяко 1996, с.283-285, Табл.1; Кашуба 2002, с.223).

Звертають на себе увагу деякі інші особливості керамічного комплексу горизонту А 1. Основні типи посуду цього шару близькі до ранньої кераміки Жаботинського поселення (Покровская 1973, с.169-188; Дараган 2003, с.314-315), проте, як було сказано вище, помітні спільні риси з керамікою пізньочорноліських пам'яток Середнього Придніпров'я (Тереножкин 1961), орнаментация столової кераміки знаходить деякі аналогії і в передскіфських шарах ранніх поселень Середнього Придністров'я (Крушельницька 1998). Перш за все, слід підкреслити, що з раннім горизонтом Жаботинського поселення кераміку шару А 1 зближують основні типи посуду, проте помітна деяка різниця в засобах нанесення візерунків на поверхню столової кераміки. На столовому посуді шару А 1 відсутня значна кількість елементів орнаменту, звичайних для горизонту Жаботин 1, що пов'язані з ранньою фазою розвитку культури Басарабь (обмеження горизонтально розташованих стрічок візерунку штампованими позначками, гірлянди шнуркового та S-подібного штампів та ін.) першої половини-середини VIII ст. до н.е. (Guta

1993, с.208-233; Зверев 2001-2002, с.247-249), але присутні окремі елементи звичайні вже для посуду фази Басарабь 2 (Guta 1993, с.233; Зверев 2001-2002, с.250), що дослідники датують другою половиною VIII ст. до н.е. - першою половиною VII ст. до н.е. Саме з цим етапом розвитку басарабської середньогальштатської культури, вплив якої, безумовно, простежується на пам'ятках VIII-VII ст. до н.е. в українському лісостепу, пов'язані деякі особливості орнаментации столового посуду горизонту А. Елементи керамічного комплексу, що М.М.Дараган вважає новачініними для горизонту Жаботин 2 (банкоподібний посуд, неглибокі черпаки з радіальним різьбленим візерунком, канельований орнамент, миски з проколами, деякі форми відростків) в цьому шарі ще одиничні, і не є типовими, проте разом з іншими змінами в типах посуду і орнаменту будуть характеризувати вже наступний період (А 2).

Порівняльна характеристика матеріалів нижчого шару зольника № 5 (типи посуду, орнаментация) і матеріалів Жаботинського поселення дозволяють вважати горизонт А 1 проміжним між виділеними 1 та 2 періодами селища біля с. Жаботин. Таку перехідну позицію займає і розкоп № 19 цього поселення (Дараган 2003, с.317). Важливо підкреслити, що з більш раннім горизонтом його також зближують східні типи посуду, але простежуються деякі відмінності в орнаментации.

Особливості, що характеризують посуд горизонту А 1, з одного боку, відображують стійкість типів кераміки, що сформувалися в більш ранній час (пізні Чорнолісся, ранній Жаботин), а з іншого – поступові зміни в орнаментации кераміки, що пов'язані з впливом нових імпульсів (наприклад, орнаментальні традиції класичної Басарабь) з боку середньогальштатських культур. На наш погляд, зміни, що ми простежуємо на посуді горизонту А 1 формувалися не раніше третьої – початку останньої чверті VIII ст. до н.е. За основними характеристиками матеріали горизонту А 1 близькі до речового комплексу ранніх ділянок Західної групи зольників селища Пожарна Балка (Андриєнко 1989, с.142; 2000, с.100.), які В.П.Андриєнко вважає найранішими серед досліджених зольників поселення, що свідчать про живучість керамічних традицій пізнього Чорнолісся.

Визначити хронологічну позицію горизонту А 1 в деякій мірі дозволяють вироби з металу і кістки, що походять з даного шару та комплексів.

Так, уламок (лопоть) від бронзового трьохпетельчастого псалія новочеркаського типу (Рис.12, 1) за класифікацією В.Р.Ерліха можна віднести до 2 типу колісничої упряжі, що існувала

є раніше середини- останньої чверті VIII ст. до н.е. (Эрлих 1994, с.62-65), при цьому „класичний” варіант псалія (до якого належить наш екземпляр) являється в верхній частині цього часового діапазону – останній чверті VIII ст. до н.е. (Скаков, Эрлих 2005, с.205). С.Б. Вальчак псалії „класичного” типу пов’язує з третім етапом розвитку вузди кінцем VIII - п.п.VII ст. до н.е. - часом перетинання новочеркаських і жаботинських пластів (Вальчак 2000, с.141). У басейні Ворскли такі псалії разом із двукільчастими вудилами та наконечниками стріл новочеркаського типу походять із комплексу біля с.Бутенки (Ковпаненко 1967, с.44-45), що останнім часом датується кінцем VIII ст. до н.е. (Скорый 1999, с.96). З VIII ст. до н.е. пов’язані і наконечники стріл новочеркаського типу, основна маса яких виявлена в похованнях другої половини VIII ст. до н.е. разом з типами „класичної” новочеркаської вузди (Эрлих 1994, с.73-75). Час розповсюдження подібних наконечників С.В.Полін вважає VIII ст. до н.е. (Полін 1987, с.20-21), проте зустрічаються вони і в комплексах початку VII ст. до н.е. (Исмагилов 1988, рис.6, 36-57; с.45,46).

У заповненні однієї з ям вогнища (Б) знайдено цікавий трьохдирчастий псалій, зроблений з нижньої щелепи великої собаки (Рис.12, 2). У давнину він був зламаний. Дві половини його знаходились в різних частинах заповнення вогнища Б (Рис. 1). Розміри уламка щелепи з якої зроблено псалій сягає завдовжки 14 см. Його поверхня обпалена, має чорний колір, але на ній добре помітні сліди від з’єднання з металевими вудилами. Отвори виробу мають круглу форму діаметром 6 мм. На території українського лісостепу такі псалії раніш не були відомі. Подібна ідея виготовлення псалія з щелепи тварини зафіксована в кургані Аржан. В поховальній камері № 2 було знайдено чотири „нетипових” трьохдирчастих псалія, вирізаних з нижньої щелепи коня (Грязнов 1980, с.26, 49, рис.30,9). Єдиної думки щодо дати цього поховального комплексу серед дослідників досі немає. Хронологічні рамки Аржану визначаються в значному діапазоні: від X-IX до VII-VI ст. до н.е. (Грязнов 1980; Марсадолов 1985; Членова 1997; Алексеев 2004). Таким чином, за принципом виготовлення псалій нагадує центральноазійські зразки. За зовнішнім виглядом (круглі отвори, розташовані близько один до одного, добре помітні сліди від з’єднання з металевими вудилами та ін.) він не є дуже архаїчним (Медведская 2005, с.122) і потрапити до горизонту А 1 міг не раніш останньої чверті – кінця VIII ст. до н.е.

В цілому, початок формування шарів із залишками матеріальної культури горизонту А 1, можна віднести до часів не раніш третьої чверті VIII ст. до н. е., скоріш за все, її кінця. При цьому перші переселенці, судячи, наприклад, з архаїчних матеріалів, зібраних на території Великого Більського городища могли з’явитися і в більш ранній час, вірогідно, близько середини - початку третьої чверті цього століття.

Бронзові втульчасті наконечники стріл з ромбічною формою лопатей, що були поширені в лісостепу з початку VII ст. до н. е., знайдені в спаленій споруді № 7. На наш погляд, вони маркують кінець існування приміщення першого хронологічного горизонту А 1 і завершення формування його нашарувань. До того ж треба підкреслити, що відкладення шару А 1 займають невеличку площу і мають незначну потужність. Шари, що перекривають цю будівлю вже пов’язані з відкладеннями наступного горизонту А 2.

Шар А 2 охоплював значно більшу площу під зольником (Рис.1; 2). Стратиграфічно з ним пов’язані наземні споруди №4, №8, землянка (приміщення № 10), відкриті вогнища (ями Г, Д), господарська яма № 19 і скупчення залишків зруйнованого глиняного орнаментованого жертovníка (Рис.4, 2), уламки від якого було знайдено у даному зольнику ще В.О.Городцовим в 1906 році (Городцов 1911, с.151, рис.112).

Найбільш виразною спорудою цього етапу є *приміщення № 10* (Рис.1). Воно побудовано на рівні відкладень горизонту А 1. Заглиблена в землю частина даної будівлі повністю перерізала шар А 1 (Рис.2,2). Нерівне дно житла було заглиблене в ґрунт на 110-120 см. У плані приміщення мало округлу форму і розміри 385 x 395 см (Рис.3, 5). Стінки злегка звужувалися до дна. Дерев’яна наземна частина приміщення не збереглася, проте стратиграфічні стеження дозволяють з’ясувати як формувалися відкладення в покинутій споруді, відтворити деякі її конструктивні елементи, а також елементи обряду, що можна пов’язувати з культовими традиціями місцевого населення.

У південній частині, на дні, простежено шар чорної землі що затекла, товщиною від 5 до 60 см, що можна пов’язувати з періодом існування житла. Інші пласти в стратиграфії будівлі виникли після її використання. Так, нижня частина приміщення була заповнена попелом темно-сірого кольору (Рис.2; 3, 5) потужністю від 10 см в південній частині до 100 см у північній. Разом із попелом зустрічалися шматки обмазки з відбитками гілок, вугілля. В цьому попелищі, на глибині 145-150 см знаходився череп свині та скелет молодого собаки. Собака

лежав на боці з підігнутими ногами, голова його була піднята догори і повернута на 90 градусів (Рис.4, 1), тобто перед принесенням в жертву йому звернули шию.

У північній частині приміщення цей шар починався від рівня початку заглибленої частини і понижувався на південь до 130-150 см. У ньому були знайдені уламки горщиків з пальцевими защипами, проколами, ліпленим валиком і «горошинами», іноді з ліпленим валиком під краєм вінця, фрагменти вінець банкоподібних горщиків, прикрашених прокресленими хрестиками по краю і проколами (Рис.7, 21,22). Значна кількість фрагментів стінок горщиків прикрашена ліпленим валиком. Зустрічалися уламки вінець і стінок корчаг, черпаків, мисок, частина з яких прикрашена різним геометричним орнаментом, канелюром, наліпом по краю бортика (Рис.9, 3,6; 11, 3,5,8). Є цікавим слабо профільований горщик, прикрашений виступом на стінці (Рис.7, 16).

На глибині від 85-90 см до 120-150 см в різних місцях простежено дерев'яний тлін потужністю до 5 см (Рис.2,2; 3,5). Частково він виходив за межі «котловану». У деяких місцях вдалося зафіксувати сліди дерев'яних плах, що можливо вважати залишками перекриття (даху). На глибині 110 см в цьому шарі знаходився прошарок вугілля, потужністю до 10 см, а на глибині 135 см зустрінуто жертвоприношення свині. Частина кісток тварини була сильно перепалена. Над шаром тліну дерева розміщувався потужний шар (від 20 до 55 см) жовтої землі, в якій були помітні відбитки рослин, що згоріли. Колір земляного шару коливався від білого до темно – помаранчевого.

У шарі жовтої землі (у верхній частині заповнення приміщення) було виявлено велику кількість знахідок: сточений астрагал малої рогатої тварини, фрагменти вінець горщиків, з пальцевими защипами і проколами, наліпним валиком, уламки стінок горщиків з наліпним валиком, пальцевими защипами та наліпом, уламок вінця посуду з гладким краєм Корчаги репрезентовані вінцями, денцями і стінками, іноді прикрашені канелюрами. Миски являють собою уламки бортиків з пластичними наліпами по краю. Черпаки прикрашені різьбленим орнаментом і канелюром. Уламок ручки черпака мав високу петельчасту форму з відростком у вигляді відігнутого великого пальця (Рис.9, 16). Залізних речей небагато. До цікавих знахідок належить невелике сильно корозоване зубило (Рис.12,22), яке поки що є найранішим на городищі.

За межами приміщення на глибині 50 см був простежений шар чорної землі, що перекривав

просілу поверхню покинутої землянки, в центральній частині якої виявилася виїмка глибиною 70-75 см. У північній частині приміщення, де вірогідно був розташований вхід, просіла виїмка мала більшу глибину і сягала до 130-145 см. В цій частині приміщення над шаром темно – сірого попелу фіксувалися два тонких шари чорної землі з невеликими шматками глиняної обмазки. Ці шари починалися на глибині 70-80 см і поступово знижувалися до глибини 130-145 см.

Заглиблення, що з'явилося у місці просілого даху, заповнював попіл сірого кольору з маленькими шматками глиняної обмазки з відбитками гілок, жовтої землі. В цій частині приміщення знайдені фрагменти вінець горщиків, що прикрашені проколами, іноді з пальцевими защипами, проколами або «горошинами». Багато уламків стінок горщиків з ліпленим валиком. Серед знайдених зразків кераміки є фрагменти вінець горщиків, що прикрашені кресленими хрестиками по краю і проколами. Серед уламків корчаг, черпаків зустрічаються деякі з різним геометричним візерунком. Тут також виявлені уламки глиняного жертвоownika. Імовірно, ці заповнення формувалися в кінці існування горизонту А 2.

Приміщення № 8 зафіксовано в 2001 р. (Рис.1). Південно-східна його частина була перерізана розкопом 1906 р., що не дозволяло уявити її розміри. У 2002 р. в квадратах неподалік було також простежено глиняний майданчик, який попередньо вважали південно-східною частиною приміщення № 8, відкритого у 2001 р. Проте рівень підлоги південної частини фіксувався на глибині 60-70 см на верхньому рівні горизонту А 2, а в північній частині - вже фіксувався на глибині 90 см від рівня сучасної поверхні, на рівні горизонту А 1 (Рис.2, 2). Тому стало зрозуміло, що ми маємо залишки двох різночасових, але подібних за конструкцією наземних споруд. Більш рання з них, північно-східна, є спорудою № 8. Підлога цієї будівлі у давнині була зруйнована і збереглася тільки місцями. На значній площі приміщення, знаходилася слабо обпалена обмазка, шматки обмазки з відбитками прутів, а також виявлено декілька уламків глиняної обмазки від стіни (?) з рівною поверхнею і залишками червоної фарби, якою було нанесено геометричний візерунок. Товщина шару підлоги складала 10 см, а місцями 15 см. Крім того шматки глиняної обмазки з відбитками гілок зустрічалися неподалік від житла.

Наземним було і приміщення № 4 (Рис.1). Значна (північна) частина його також була перерізана розкопом 1906 р., тому повністю уявити його розміри важко. Частина, що збереглася, має

прямокутну в плані форму і розміри 125 x 350 см. Приміщення було, як ми казали, наземним і спочатку його підлога знаходилася на глибині 90-95 см від рівня сучасної поверхні. За час його існування рівень підлоги поступово підвищувався. Другий період існування приміщення можна пов'язувати з рівнем підлоги (товщиною 5 см.), простеженим на глибині 70-80 см. Між цими двома горизонтами знаходився шар світлого чистого вогнищного попелу товщиною від 3 до 12 см, шар темного попелу з вкрапленням вугілля, глиняної обмазки товщиною від 5 до 9 см. Вище знаходився прошарок білого попелу з вкрапленням глиняної обмазки, потужністю від 1 до 4 см. На глибині від 75-85 см простежено тонкий прошарок (1-2 см) чорної землі. На цьому прошарку була підлога 2-го горизонту. На ній фіксувався шар чорної землі потужністю до 1 см. Вище залягав шар темного попелу з вугіллям потужністю від 4 до 20 см. На ньому з часом, вже на глибині 45-50 см, знаходилась підлога третього горизонту. Вона являла собою глиняний майданчик помаранчевого кольору, місцями обпалений. Третім (останнім) будівельним горизонтом були зрушені шари попередніх періодів.

У зольних шарах цього приміщення знайдені уламки горщиків з наліпним валиком та проколами, іноді з защипами по краю вінця, уламок вінця горщика з наскрізними проколами, бортика закритої миски, черпаків з геометричним різьбленим візерунком, стінок з ліпленим валиком, глиняних конусів, астрагал дрібної рогатої худоби з просвердленим отвором, виріб з глини у вигляді „подушки”. На глибині 65 см під рівнем підлоги третього будівельного горизонту був знайдений бронзовий двохлопатовий наконечник стріли новочеркаського типу (Рис.12, 18).

Господарська яма №19 (Рис. 1) починалася з рівня давнього горизонту, але за межами горизонту А 1, на периферії горизонту А 2, що не дозволяє відносити її до найбільш ранніх комплексів, відкритих під зольним насипом (Рис.1; 3, 4). Яма мала круглу в плані і грушеподібну в розрізі форму (Рис.3, 4). З'явилася вона на глибині 75 см від рівня сучасної поверхні. Діаметр верхньої частини ями 150 x 140 см. До глибини 150 см стінки були практично вертикальними, далі вони розширювалися до дна. Нижче, майже по всьому периметру фіксувався невеликий підбій, глибиною 30-40 см. Дно ями нерівне, утрамбоване, з діаметром 175 x 175 см. Загальна глибина ями від рівня сучасної поверхні 300-305 см, а від рівня початку ями - 220-230 см. У північно-східній і південно-західній частинах дно ями знижувалося до глибин 10 см від центру.

Верхню частину ями до глибини 150 см від рівня сучасної поверхні і 75 см від рівня початку ями, було засипано м'яким попелом світло-сірого кольору, в якому часто зустрічалося вугілля. Нижче, під шаром жовтої утрамбованої материкової глини, в якій містилися вкраплення чорної землі (потужність шару глини складала біля 15 см) фіксувався попіл сірого кольору, потужністю 5-7 см. Нижче знаходився шар білого вогнищного попелу потужністю біля 6 см. Під ним простежувався попіл сірого кольору, потужністю до 7 см. На глибині 180 см від рівня сучасної поверхні, фіксувався шар жовтої невипаленої глини. Його товщина складала 8-10 см. На глибині від 110 см до 290-300 см, від рівня початку ями, тобто практично біля дна, залягав шар сірого м'якого попелу з вугіллями, в якому дуже часто зустрічалися шматки обмазки. У східній частині ями на глибині 200-205 см від рівня сучасної поверхні ґрунту фіксувався ще один шар білого попелу. На глибині 230-260 см від рівня сучасної поверхні або 155-185 см від рівня початку ями виявлено потужний шар ліпної кераміки (Рис.3, 4), в якій виявилася значна кількість кухонного і столового посуду (Рис. 7, 20; 8, 17-20; 9, 12; 11,9).

На самому дні, в південній частині ями, на глибині 295 - 300 см, знаходились уламки слабо випаленої печини (жаровні). Більшість шматків було покладено гладкою поверхнею з рівним боком вниз. Під печиною знаходився шар чорної землі, що затекла потужністю 2 см.

На різних глибинах в ямі було виявлено велику кількість фрагментів кухонного посуду. Фрагменти вінця і стінок горщиків з ліпленим валиком і проколами або наколами під вінцем, пальцевими защипами і «горошинами» по краю, уламки прикрашені тільки одними проколами, прорізними хрестиками по краю і проколами. Це були слабопрофільовані, та банкоподібні великі горщики. Значна частина мисок оздоблена ріфленням або пластичними наліпами. На різній глибині було знайдено уламки черпаків, частина з яких має різний геометричний орнамент, заповнений білою пастою. Крім того, на цій же глибині, в скупченні кераміки були знайдені уламки глиняних конусів, культовий хлібець, фрагменти кістяного струга з ребра і тупіка з щелепи тварини. Серед металевих виробів знайдено тільки залізне дуже сильно корозоване шило (?) (Рис. 12, 24).

Безумовно значне місце серед кераміки ями № 19 посідають корчаги. Значна кількість уламків дозволила отримати археологічно цілі форми декількох з них (Рис. 8, 17-20). Корчаги виявилися значних розмірів і різних варіантів, але їх об'єднує близька форма і засіб орнаментування поверхні. Вони

мають високе горло конічної форми, що значно розширюється до плічків посуду. Широкий в середній частині тулуб корчаги повільно звужується до невеликого за діаметром дна (Рис. 8, 17-20). Плічки всіх корчаг прикрашені пластичним декором: ручками-виступами, горизонтальними поясами, або косими канелюрами, під деякими ручками канелюри мають вигляд напівкругів (Рис. 8, 20). Корпус однієї з корчаг був прикрашений косими вузькими подвійними канелюрами, що можна бачити на столовому посуді періоду Басарабь 3 (Guta 1993, Pl.XCI). Корчаги таких форм близькі до типу Віланова, що в Східному Європейському гальштаті відомі, починаючи з періоду В3 (Смирнова 2001, с.42). Зустрічаються вони на різних пам'ятках лісостепової України, але найближчі паралелі за формою ми знаходимо на Немирівському городищі, в кургані Глеваха (Смирнова 2001, с.38, рис. 3), а за орнаментациєю в кургані біля с.Лоївці (Крушельницька 1998, с.129-133, 186). У поховальній камері кургану Глеваха крім подібної за формою корчаги зустрінуті відкрита миска, прикрашена геометричним візерунком та уламок черпака з ріфленим орнаментом (Тереножкін 1954, с.90-94, Табл. 1, рис. 12-14) – типів посуду, характерного для горизонту А 2.

Кераміка горизонту А 2 близька раннім матеріалам зольника № 19 Західного укріплення Більського городища, де серед посуду є уламки корчаг і черпаків, прикрашених канелюрами, відкриті миски з пластичними візерунками, корчаги з різко відігнутих вінцем, закриті миски з горизонтальним ріфленням по зовнішньому краю бортика, фрагменти столового посуду багато прикрашеного різьбленим візерунком. Важливо, що в матеріалах зольника зустрінуті бронзові втульчасті наконечники стріл з ромбічною формою лопатей, кам'яна булава, уламки орнаментованого глиняного жертovníка (Шрамко 1971, с.49-54, рис. 2), що дозволяє обмежити час формування цих нашарувань першою половиною VII ст. до н.е.

Керамічний комплекс шару А 2 подібний до попереднього, але має низку суттєвих відмін. Розширюються типи кухонного і столового посуду, серед якого зустрічаються банкоподібні та котлоподібні форми (Рис. 7, 19,21,22; 11,8). Значна кількість горщиків має ліпний валик по краю вінця, або нижче нього, ліпленим валиком прикрашені і стінки багатьох горщиків (Рис. 7, 9-12,15,17,18). З'являються відкриті миски (Рис. 11, 10,14-17), іноді прикрашені пластичним візерунком (Рис. 11, 10), закриті миски з ріфленням (Рис. 11, 12-15). Частина мисок прикрашена проколами (Рис. 11, 4,6,11). Серед корчаг з'являються екземпляри з

різко відігнутих за формою літери „Г” краєм вінця (Рис. 8, 1,4). Особливістю корчаг цього шару слід вважати опуклий тулуб, різко виділене плече, більш довгу шийку циліндричної або конічної форми (Рис.8, 1,4-9,11,12). Орнаментальні традиції значно не змінюються, але доповнюються використанням ріфлення і канельованих візерунків різних форм (Рис. 8, 7,8,17-20; 11,9). Серед черпаків також розповсюджені S- подібний профіль, зростає чисельність черпаків з більш дрібними чашками, що прикрашені не тільки горизонтальною смугою фігур, але часто і радіальним орнаментом (Рис. 9). Зустрічаються неорнаментовані черпаки. Відростки петель у значній частині ручок черпаків мають форму лопаті і відігнутого великого пальця (Рис. 9, 16; 10, 10,11,16,17,27-30,36,37). Особливістю даного горизонту є наявність ручок черпаків, прикрашених пластичним орнаментом (шишкоподібними виступами) або гранями (Рис. 10, 32-34,38-40). Подібне оформлення ручок черпаків характерно для посуду групи Шолданешти (Мелюкова 1958, с.62 Рис.16,1). Невеличкими виступами оформлені ручки черпаків Немирівського городища (Смирнова 1996, с. 193, рис. 9,6). У басейні Ворскли подібними виступами прикрашена ручка черпака, знайденого на селищі біля с.Хухра (Ковпаненко 1967, с.38, рис. 15, 17). Основним візерунком ручок цього періоду можна впевнено вважати розташовані під кутом паралельні лінії, що утворюють іноді смуги із штриховкою (Рис. 10, 1-3,7-9,12-14,18). Інші візерунки: заштриховані ромби, трикутники, ”мальтійські хрести”, на ручках черпаків менш популярні (Рис. 10). ”Мальтійські хрести” розміщені на стінках (Рис. 8, 15,16), або на ручках черпаків (Рис.10, 19,20,25). В одному випадку „мальтійський хрест” виконаний в техніці рельєфу (Рис. 9, 15). Знайдені також фрагменти піксид (Рис. 9, 9). У найвищій частині шару А 2 виявлено кілька стінок посуду, прикрашеного тонкими валиками.

Серед металевих виробів необхідно відмітити бронзову ковану шпильку з петельчастою голівкою (Рис. 12, 3), подібної до знайденої в одному з ранніх розкопів поселення Пожарна Балка (Андриєнко 1996, с.355, рис.1, 2), добре відомі вони на поселеннях передскіфського часу Дніпровського Правобережжя (Тереножкін 1976, с.77, рис. 43, 1). Такі архаїчні за формою шпильки на Більському городищі зустрінуті лише в ранніх розкопах Західного укріплення (Шрамко, 1987, с.44, 46). До іншого, більш пізнього типу, належить цвяхоподібна бронзова шпилька, знайдена в верхній частині шару. В басейні Ворскли близька за формою шпилька виявлена серед матеріалів ранньої архаїки на поселенні Пожарна Балка (Андриєнко 1996, с.355,

рис. 1, 3). З горизонтом А 2 пов'язані бронзові дволопатеві наконечники стріл з ромбічною і овально-ромбічною формами лопатів (Рис. 12, 14-17). На втулці одного з них (Рис. 12, 16) є рельєфна мітка у вигляді відбитка «пташиної лапи», добре відома за наконечниками з Амасьї, Богазкьоя, (Иванчик 2001, с. 54-55, рис. 23, 24,5-8). Ціла низка наконечників новочеркаського типу з мітками походить з Гумарівського кургану (Исмагилов 1988, с.37, рис. 6). Наконечники так званого «жаботинського» типу були розповсюджені в східноєвропейському лісостепу в першій половині VII ст. до н.е., де вони зустрічаються разом з новочеркаськими формами. На пам'ятках більш пізнього часу, за спостереженнями С.В.Поліна, вони вже невідомі (Полін 1987, с.22). Так співіснування ранніх форм наконечників новочеркаського і «жаботинського» типів в зольнику № 5 зафіксована лише в горизонті А 2. Треба відмітити, що в верхній частині шару А 2 знайдений бронзовий наконечник стріли (уламок) з лавролистою формою лопатей (Рис. 12, 19). З горизонтом А 2 пов'язані знахідки двох кістяних наконечників стріл кулеподібної форми (Рис.12, 10,11), що добре відомі ще в чорноліських пам'ятках (Тереножкин 1961, с.103, рис. 71,18).

Серед металевих виробів слід відмітити бронзовий злиток прямокутної форми (Рис. 12, 20), залізний ніж з вузьким лезом (Рис. 12, 25), залізний пробійник з розклепаним бойком (Рис. 12, 23) та невеличке залізне шило (Рис. 12, 21).

В цьому шарі виявлено кістяний трьодірчастий псалій архаїчної форми з трьома круглими отворами, що розташовані в одній площині (Рис.12, 6). Рогові псалії з такою формою отворів добре відомі на пам'ятках VIII-VII ст. до н.е. (Медведская 2005, с.122). Проте, більш повна аналогія даному псалію є на центральноазійському поселенні VII ст. до н.е., де він знайдений разом з бронзовим втульчастим наконечником стріли з ромбічною формою голівки (Членова 1997, с.86, рис. 40, 7). До кістяних виробів, знайдених в даному горизонті належать проколка і астрагали дрібної рогаї худоби із сточеною поверхнею (Рис. 12, 7,8), що використовувалися певно для обробки кераміки.

В цілому горизонт А зольника № 5 відноситься до жаботинсько-новочеркаського періоду. Керамічний комплекс його нижнього шару (А 1) близький до матеріалів зольника № 13 поселення Пожарна Балка (Андриенко 2000, с.100), типи кераміки мають збіг з типами посуду раннього горизонту Жаботинського поселення, проте в орнаментатії столового посуду традиції штампу вже активно не застосовуються. Основним типом

орнаменту стає геометричний, з'являються поодинокі знахідки з елементами орнаменту фази Басарабь II. Деякі типи посуду і орнаменту близькі до пізньочорноліського. Проте в кераміці вже простежуються риси, характерні для горизонтів Жаботин II-III (Дараган 2003, с.312, 313). Кістяні та металеві вироби пов'язані з центральноазійськими традиціями, речами „класичного” новочеркаського та жаботинського типів. Поступове формування відкладень горизонту А 1 ми попередньо обмежуємо рамками рубежу третьої-четвертої чверті VIII ст. до н.е. –початка VII ст. до н.е.

Значна частина столового і кухонного посуду горизонту А 2 за типами і орнаментатією вже повністю співвідноситься з матеріалами 2-3 горизонтів Жаботинського поселення (Дараган 2003, с. 314-315), досить схожа з матеріалами зольників № 12 и № 2 селища Пожарна Балка (Андриенко 2000, с.100), простежується багато спільних рис з керамікою нижнього шару зольнику № 19 Західного Більська (Шрамко 1971, с.51-53). Деякі форми посуду (відкриті миски) та елементи орнаменту („мальтійські хрести”, спіральні візерунки та ін.) близькі до традицій класичного періоду Басарабь (фаза II).

Особливе місце серед кераміки шару А 2 належить уламкам банкоподібних горщиків, з прямим або косо зрізаним краєм вінця, прикрашеного проколами в сполученні з косими насічками, що іноді утворюють візерунок у вигляді хрестиків (Рис. 7, 19, 21, 22). Уламки посуду цього типу здебільшого траплялися у шарі А 2, а також у заповненні комплексів, пов'язаних з цим горизонтом (приміщення № 10, яма № 19). Кухонний посуд банкоподібної форми, з прямими стінками, слабо виділеним (відтягнутим) вінцем з косо зрізаним або прямим краєм, що прикрашений звичайно насічками (рідже хрестиками) відмічається серед кераміки горизонту Басарабь-Шолданешть поселення Глинжень II (Гольцева, Кашуба 1995, с.34), зустрічається на інших пам'ятках культури Басарабь (Guma 1993, Pl.LXVIII; LXXIV; LXXXVII; XC; Schuster 1996, p.159, abb. 6). Такий орнамент є і на посуді другого етапу Жаботинському поселення (Daragan 2004, Abb. 18, 2). Горщики подібної форми і орнаментатії зустрінуті і серед кераміки другої половини VII ст. до н.е. могильника Феріджиле (Vulpe 1967, Pl.XII).

Разом з керамікою цього періоду зустрічаються предмети з металу лише новочеркаських і жаботинських типів.

Речові залишки, що знайдені в самій верхній частині горизонту А 2, вже належать до часу, коли

починають з'являтися зміни, перш за все, в керамічному комплексі, що не позначаються на посуді Жаботинського поселення. Столовий посуд відрізняється якістю глиняного тіста і обробки поверхні. Замість глибоко врізаних ліній, що звичайні на більшості ранньої кераміки горизонту, помітні тонкі прокреслені лінії орнаменту, штрихування не виходить за межі контура, спрощується орнамент. Він вже не відрізняється багатством візерунка, розмаїттям фігур, їхніми комбінаціями, переважають лінійні мотиви (Рис. 8, 12). Активно впроваджується ріфлення і пластика (Рис. 11, 10). Типи посуду та орнаментация знаходять більш повні аналогії серед ранньоскіфських горизонтів, виділених перш за все на Немирівському городищі, має аналогії серед кераміки групи Шолданешти. З верхньої частини горизонту А 2, крім того, походять бронзовий втульчастий наконечник стріли з лавролистою формою голівки та бронзова цвяхоподібна шпилька (Рис. 12, 4, 19).

Посуд, виявлений в горизонті А зольника № 5 практично невідомий в шарах третьої чверті VII ст. до н.е., коли орнаментальний вплив культури Басарабь вже не простежується, що, певно пов'язано з припиненням активного розвитку цієї культури в середині VII ст. до н.е. і завершенням періоду горизонту геометричної кераміки в Північному Причорномор'ї (Бруяко 2004, с.9). Подальший розвиток в оформленні столового посуду набувають тільки окремі елементи геометричного орнаменту попереднього етапу, зникають і основні керамічні форми характерні для горизонту А (Шрамко 2004).

В шарах горизонту А ще відсутні предмети античного імпорту та речі, виконані в тваринному художньому стилі. В оформленні посуду, жертвників, предметів кінського спорядження присутній лише геометричний стиль, простежується співіснування новочеркаських і жаботинських елементів, близькість ідей і форм окремих предметів до центральноазійського регіону при загальних чорнолісько-басарабських рисах у керамічному комплексі. В той же час в верхніх

шарах горизонту А простежуються деякі риси, характерні вже для наступного хронологічного періоду.

Наступний хронологічний горизонт Б вже відноситься до середини-третьої чверті VII ст. до н.е. Стратиграфічно він перекриває шари і комплекси горизонту А і на деяких ділянках відділяється від них глиняною вимосткою. Крім усього іншого серед відкладень початкового етапу розвитку горизонту Б середини-третьої чверті VII ст. до н.е., містяться уламки родосько-іонійської кераміки орієнталізованого стилю. Відкладення цього горизонту охоплюють всю територію зольника. З ним пов'язана значна частина відкритих приміщень і господарських ям (Шрамко 2004, с.104-105). Матеріали горизонту Б зустрічаються вже на значній території Більського городища, населення якого значно зростає, суттєво змінюються його традиції. Тому цей період потребує окремого висвітлення.

Таким чином, слід зазначити, що перші поселення, що згодом перетворилися на величезне місто Гелон, починають з'являтися, очевидно, в середині-третьої чверті VIII ст. до н.е. на західній частині великого плато, на правому високому березі Сухої Груні. Нашарування першої половини цього століття поки що невідомі. Відкладення горизонту А в зольнику № 5 фіксують риси матеріальної культури рубежу третьої - четвертої чверті VIII ст. до н.е. – початку другої чверті VII ст. до н.е. На прикінці другої чверті VII ст. до н.е. простежуються деякі зміни в керамічному комплексі, з'являються інші типи металевих виробів. Поселення цього періоду в порівнянні з наступним займали відносно невелику площу, не мали укріплень. Перші поселенці принесли з собою традиції притаманні для землеробських племен більш західних областей українського лісостепу, перш за все Дніпровського лісостепового Правобережжя (житла, жертвники, типи посуду, техніка його виготовлення та орнаментика). Близько середини VII ст. до н.е. в історії городища починається новий етап.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев А.Ю. 2004. Некоторые проблемы хронологии: археология и радиоуглерод // Боспорский феномен: проблемы хронологии и датировки памятников. - Ч.2. - СПб.
- Андриенко В.П. 1989. О самих древних комплексах поселения Пожарная Балка // Проблемы охраны и исследования памятников археологи в Донбассе. - Донецк.
- Андриенко В.П. 1996. Булавки с поселения у с.Пожарная Балка // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. - Полтава.
- Андриенко В.П. 2000. О нижней хронологической дате поселения Пожарная Балка // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. - Донецк.
- Бруяко И.В. 1996. Финал горизонта „штампованной” керамики раннего железного века в украинской лесостепи // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. - Полтава.
- Бруяко И.В. 2004. Процессы культуuroгенеза в Причерноморско-Карпатском регионе в раннем железном веке (первая половина I тыс. до Р.Х.). Автореф. дис... док. ист. наук. - СПб
- Вальчак С.Б. 2000. Основные мотивы орнаментации уздечных принадлежностей юга Восточной Европы в начале раннего железного века // Скифы и сарматы в VII-III вв. до н.э.: палеоэкология, антропология и археология. - М.
- Гавриш П.Я. 2004. Дофортечний період в історії Більського городища // Старожитності степового Причорномор'я і Криму.- Вип. XI. - Запоріжжя
- Гольцева Н.В., Кашуба М.Т. 1995. Глиньжень II. Многослойный памятник Среднего Поднестровья. - Тирасполь.
- Городцов В.А. 1911. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Труды XIV АС. - Т. 3. - М.
- Грицюк В.М. 2004. Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища // Черненко Е.В., Ролле Р.А., Скорий С.А., Махортых С.В., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 2003 г. - К.
- Грязнов М.П. 1980. Аржан. Царский курган раннескифского времени. - Л.
- Дараган М.Н. 2003. Периодизация Жаботинського поселення // Археологічні відкриття в Україні 2001-2002. - К.
- Дараган М.Н. 2004. Хронология Жаботинського поселення // Боспорский феномен: проблемы хронологи и датировки памятников. - Ч.2. - СПб
- Зверев Е.Ю. 2001-2002. Хронология культуры Басарабь по данным орнаментации на керамической посуде // Stratum Plus. - № 3
- Иванчик А.И. 2001. Киммерийцы и скифы. - М.
- Ильинская В.А. 1975. Раннескифские курганы бассейна р.Тясмин. - К
- Исмагилов Р.Б. 1988. Погребение большого Гумаровского кургана в Южном Приуралье и проблема происхождения скифской культуры // АСГЭ. - Вып. № 29
- Кашуба М.Т. 2000. Раннее железо в лесостепи между Днестром и Сиретом (культура Козия-Сахарна) // Stratum Plus. - № 3
- Кашуба М.Т. 2002. Обсуждая проблему жаботинского этапа // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). - Тирасполь.
- Кашуба М.Т. 2001-2002. Дополняя среднегальштатские древности в Хлинжень-П или “рваный край” VII в. до н.э. в Бесарабии // Stratum Plus. - № 3
- Ковпаненко Г.Т. 1967. Племена скифского часу на Ворсклі. - К
- Кулатова І.М. 1996. Археологічні пам'ятки території та найближчої округи Більського городища (за розвідками 1994 р.) // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. - Полтава.
- Крушельницька Л.І. 1998. Чорноліська культура Середнього Придністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). - Львів.
- Марсадолов Л.С. 1985. Хронология курганов Алтая (VIII-IV вв. до н.э.).- Автореф. дис... канд. ист. наук. - Л.
- Медведская И.Н. 2005. Сиалк В и Хасану IV: вопросы хронологии // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С.Ольховского.- М.
- Мелькова А.И. 1958. Памятники Поднестровья //Памятники скифо-сарматского времени в Северном Причерноморье. - МИА. - №64.
- Николова А. 2003. Урочище Холодивка // Ролле Р., Герц В., Махортых С., Белозер В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. – К.
- Покровская Е.Ф. 1973. Предскифское поселение у с.Жаботин // СА. - № 4.

Полін С.В. 1987. Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. - № 59.

Скаков А.Ю., Эрлих В.Р. 2005. О хронологии «киммерийских» и раннескифских древностей // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья. Памяти В.С.Ольховского. - М.

Скорый С.А. 1999. Киммерийцы в Украинской лесостепи. - Киев-Полтава.

Смирнова Г.И. 2001. Гальштатский компонент в раннескифской культуре лесостепи Северного Причерноморья (по материалам Немировского городища) // РА. - № 4.

Тереножкін О.І. 1954. Курган біля с.Глеваха // Археологія. - № IX.

Тереножкін А.И. 1961. Предскифский период на Днепровском Правобережье. - К.

Тереножкін А.И. 1976. Киммерийцы. - К.

Членова Н.Л. 1997. Центральная Азия и скифы. Дата кургана Аржан и его место в системе культур скифского мира. - М.

Шрамко Б.А. 1971. Исследования Бельского городища // АИУ в 1968. - Вып. III. - К.

Шрамко Б.А. 1973. Восточное укрепление Бельского городища // Скифские древности. - К.

Шрамко Б.А. 1975. Крепость скифской эпохи у с.Бельск – город Гелон // Скифский мир. - К.

Шрамко Б.А. 1987. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). - К.

Шрамко Б.А. 1999. Возникновение Бельского городища // Древности 1997-1998. - Харьков

Шрамко И.Б. 2002. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2002 г. Архив МАЭСУ. - Харьков.

Шрамко И.Б. 2003. Отчет о раскопках на Западном укреплении Бельского городища в 2002 г. Архив МАЭСУ. - Харьков.

Шрамко И.Б. 2004. О начальном периоде существования Бельского городища // Від Кіммерії до Сарматії. 60 років відділу скіфо-сарматської археології. - К.

Эрлих В.Р. 1994. У истоков раннескифского комплекса. - М.

Яценко И.В. 1996. Набор вещей позднего предскифского периода в киммерийском комплексе В.А. Городцова // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. - Полтава.

Daragan M.N. 2004. Periodisierung und Chronologie der Siedlung Žabotin // Eurasia Antiqua. - Band 10.

Guma M. 1993. Civilizatia primei epoci a fierului în sud-vestul României. – Bucuresti.

Schuster C. 1996. Zu den Hallstattzeitlichen Funden im Südlichen Teil Mittel- und Südosteuropas. - Bukarest.

Vulpe A. 1967. Necropola Hallstattiană de la Ferigile-Gruppe. - Bucuresti.

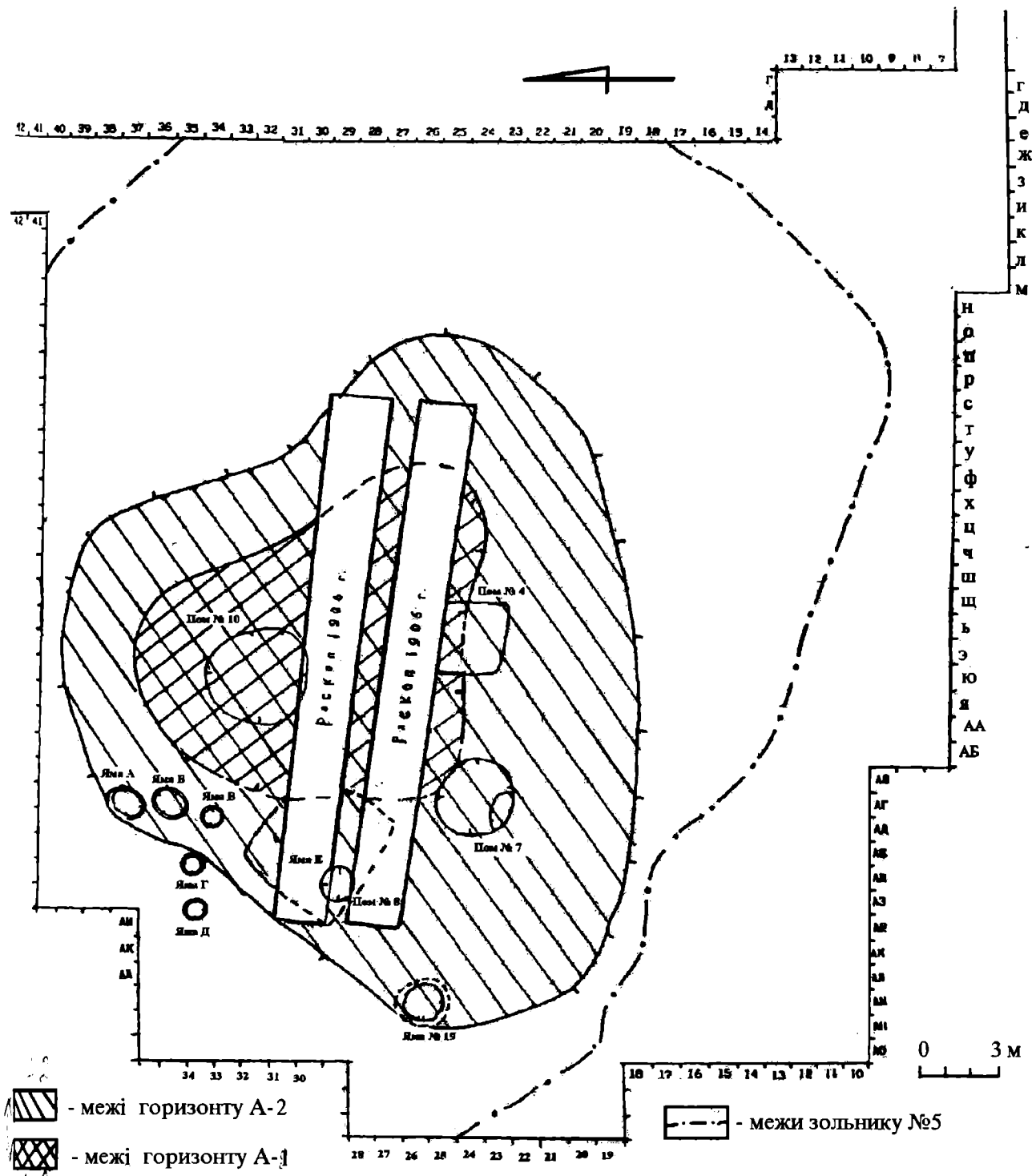
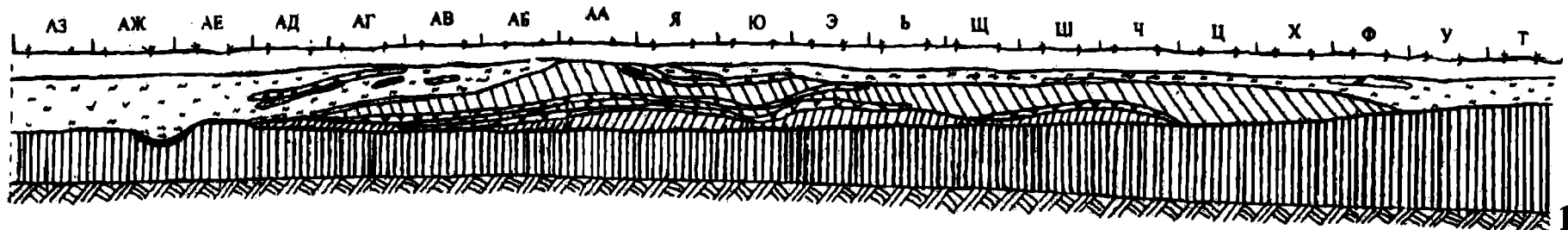

Рис.1. Загальний план зольника №5 Західного укріплення Більського городища.

Північний профіль бровки розкопу по лінії кв.Т-А3/34

Північний профіль бровки розкопу по лінії кв.Т-А3/31

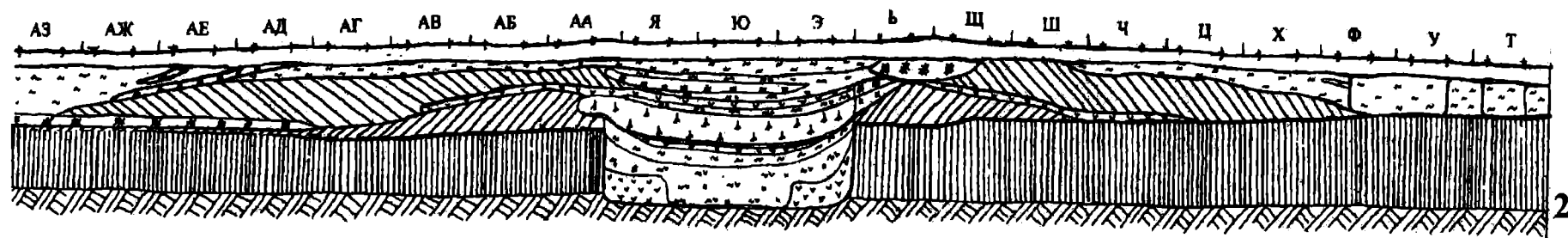

Рис.2. Профіль розкопу зольника №5.

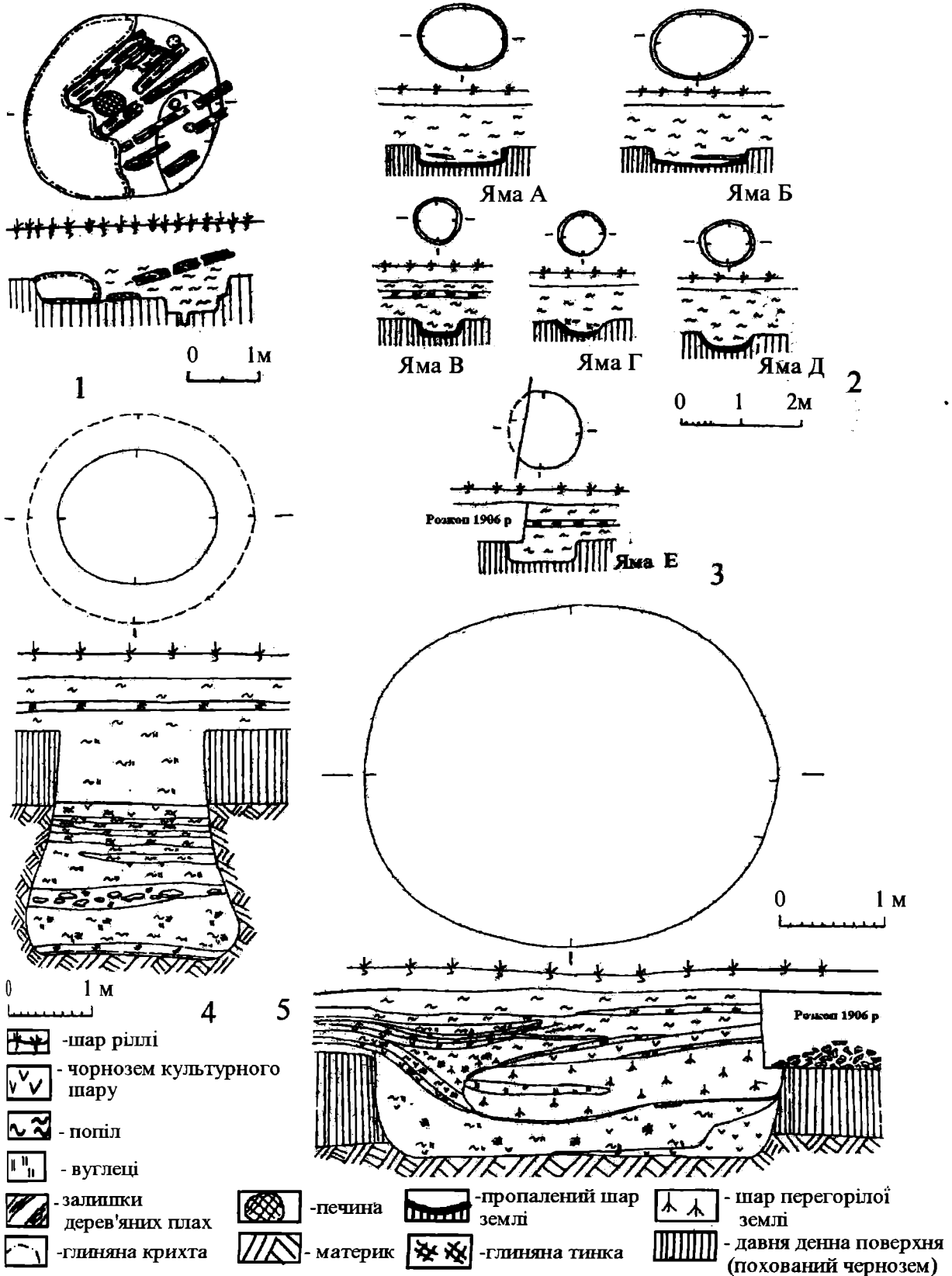

Рис.3. Житлові та господарчі комплекси горизонту А.

1- план та розріз приміщення №7; 2 - плани та розрізи ям (відкриті вогнища); 3 - план та розріз господарської ями; 4 - план та розріз господарської ями №19; 5 - план та розріз приміщення №10.

Рис. 4. Культові залишки горизонту А.

1. Жертвоприношення собаки у приміщенні №10.

2. Уламки глиняного орнаментованого жертовника.

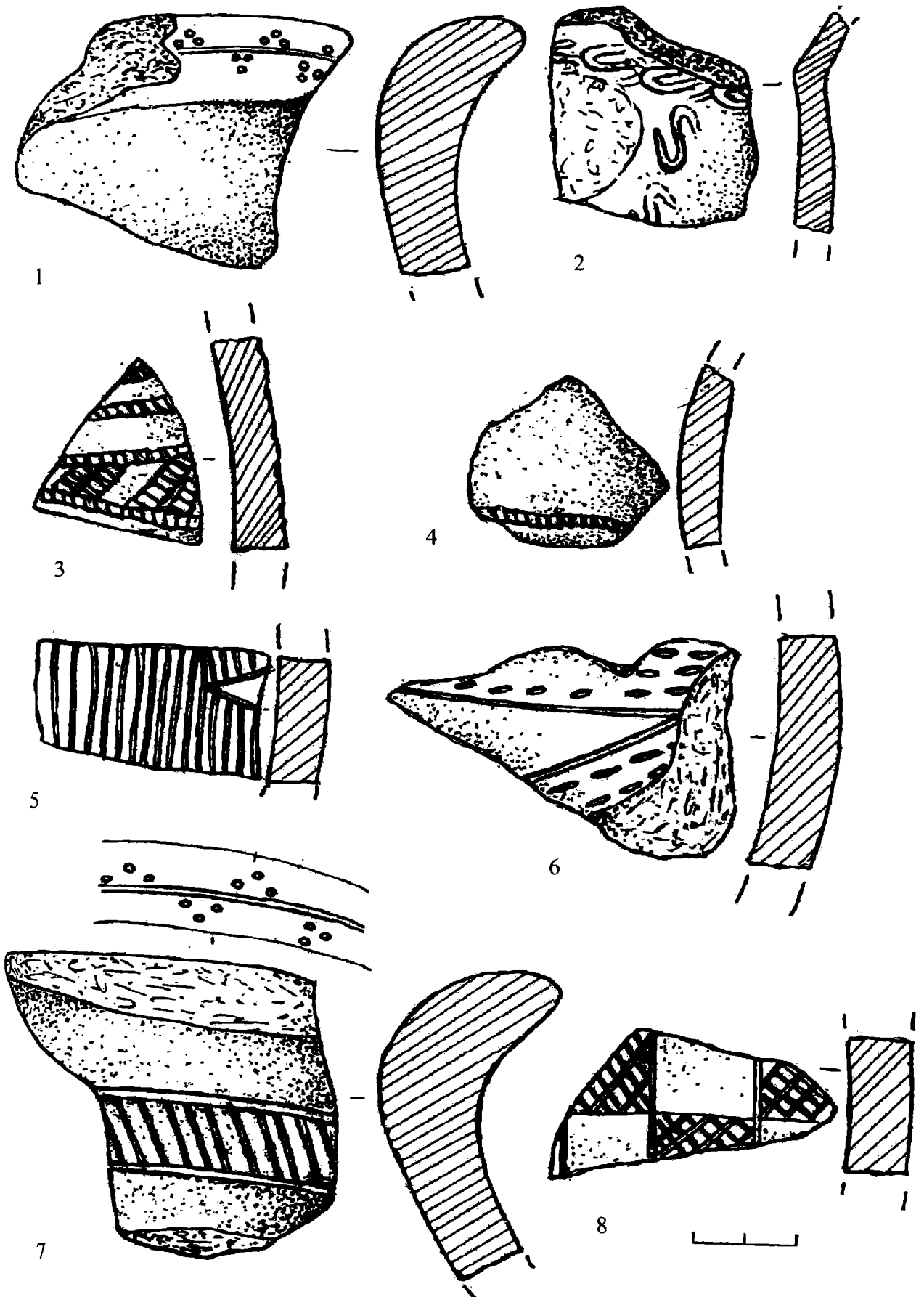

Рис.5. Зразки глиняного посуду з території Великого Більського городища.

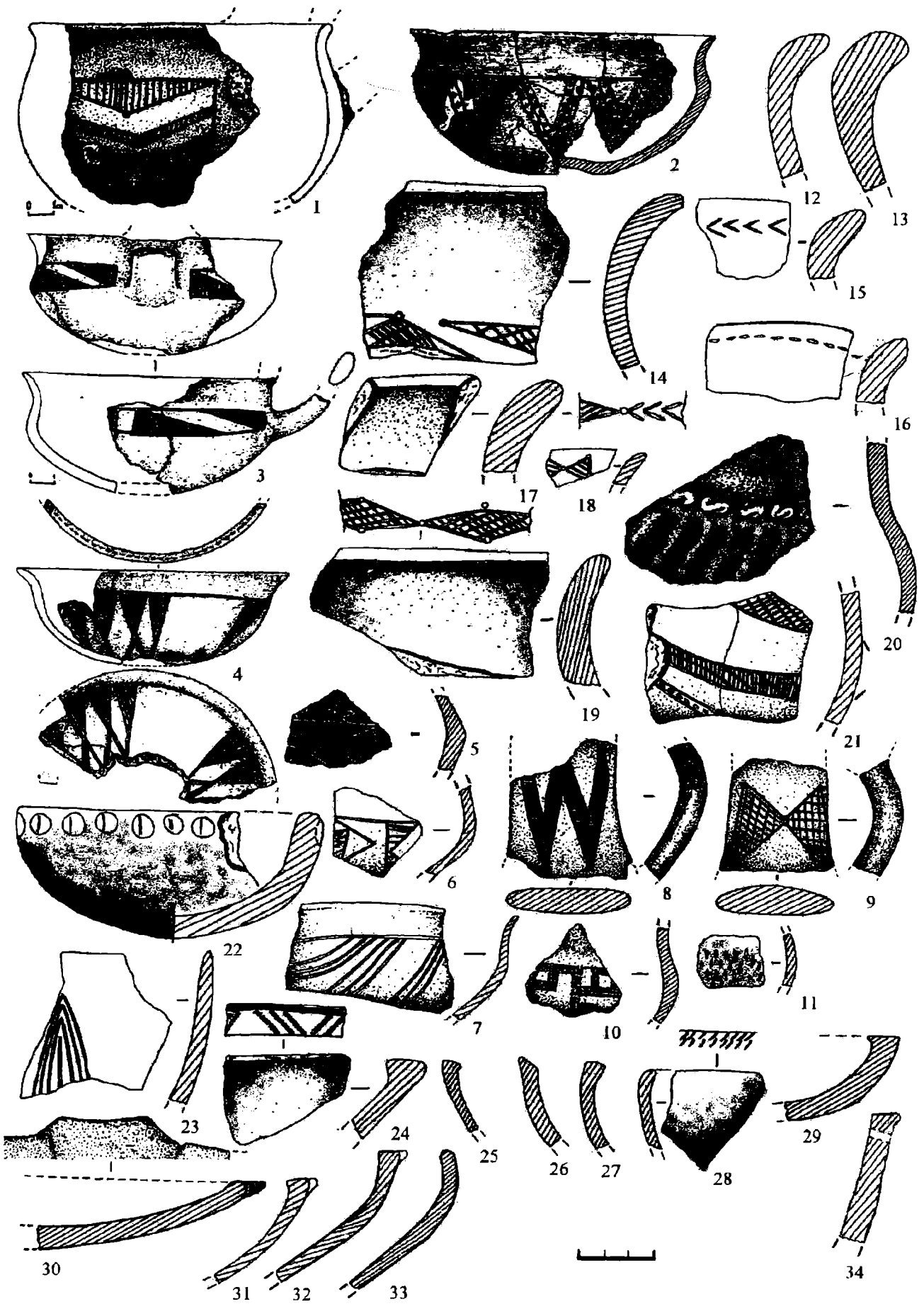

Рис.6. Зразки столового посуду з горизонту А1.

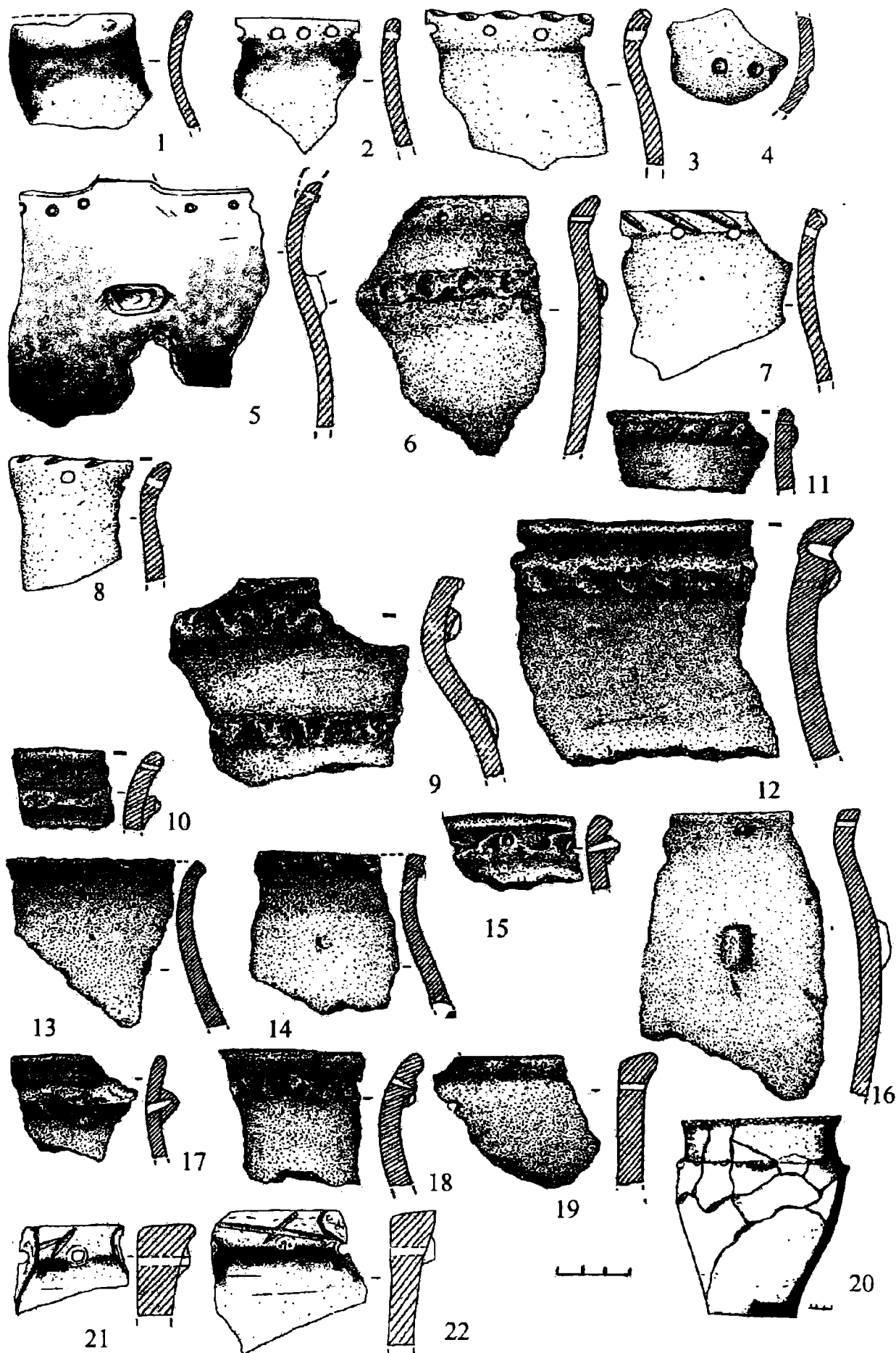

Рис. 7. Зразки кухонного посуду з горизонту А: 1 - 8 - горизонт А1; 9 - 22 - горизонт А2.

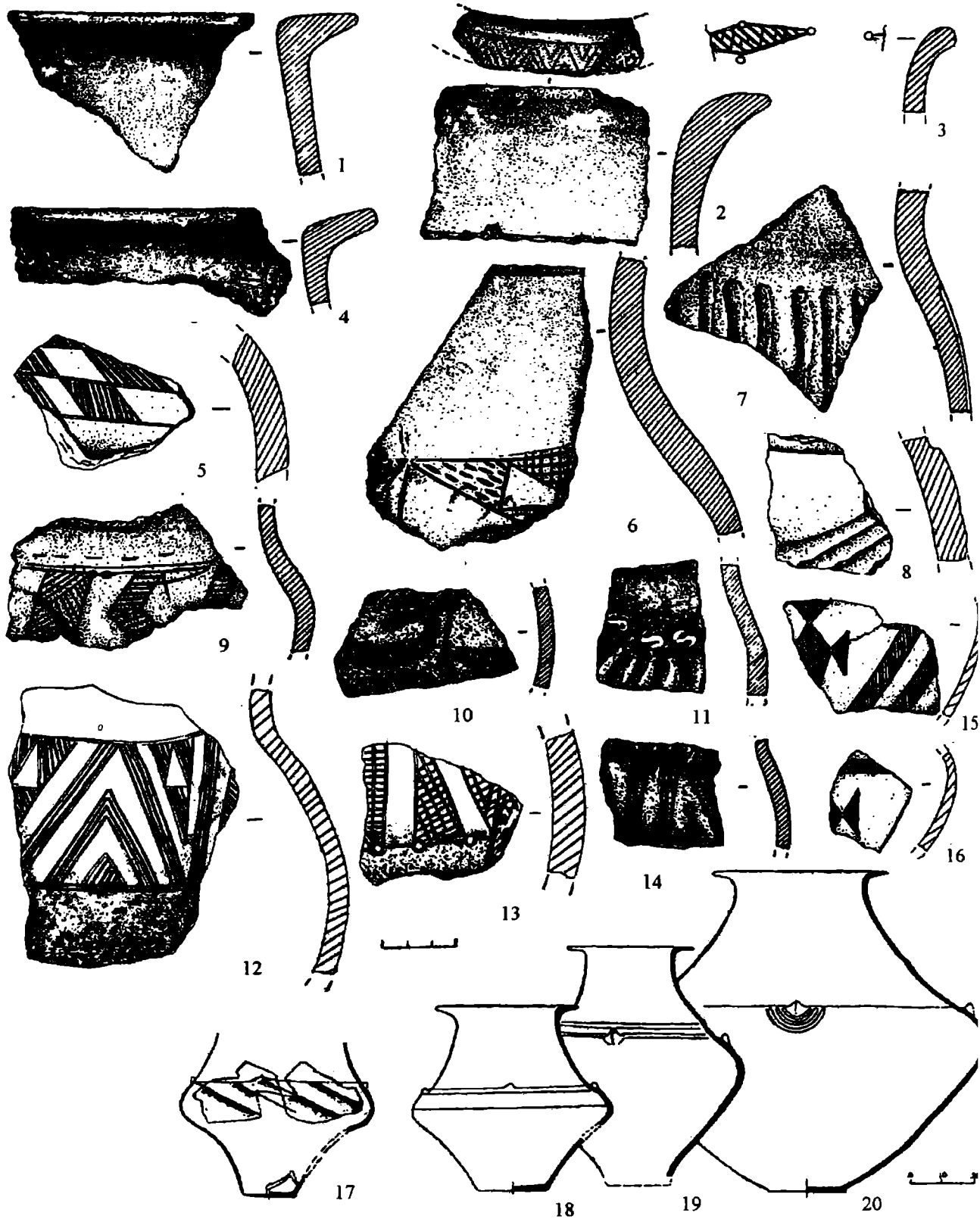

Рис. 8. Срезки корчаг горизонту А2.

Рис.9. Зразки типів черпаків з горизонту А2.

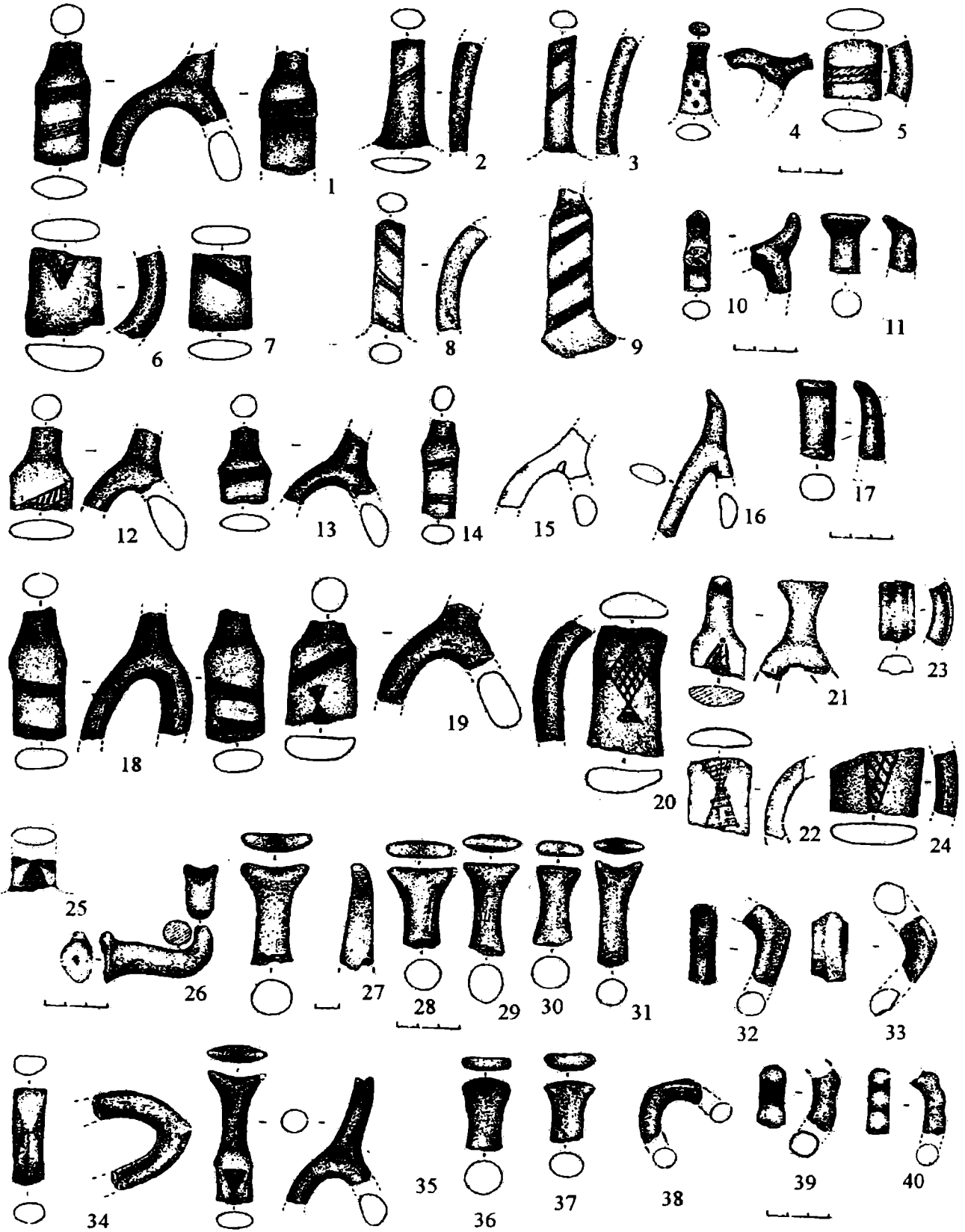

Рис.10. Основні типи ручок черпаків горизонту А2.

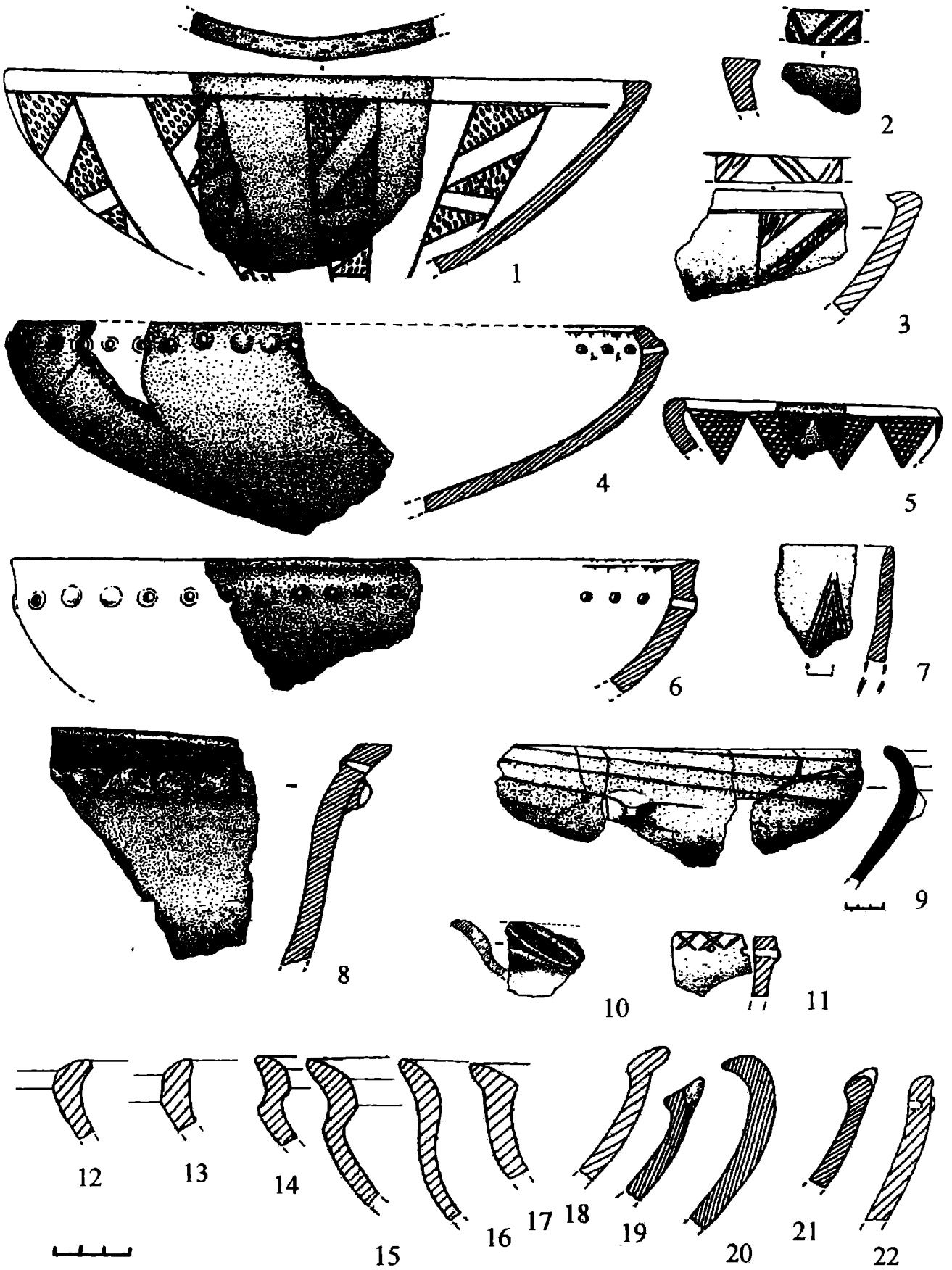

Рис. 11. Основні типи мисок горизонту А2.

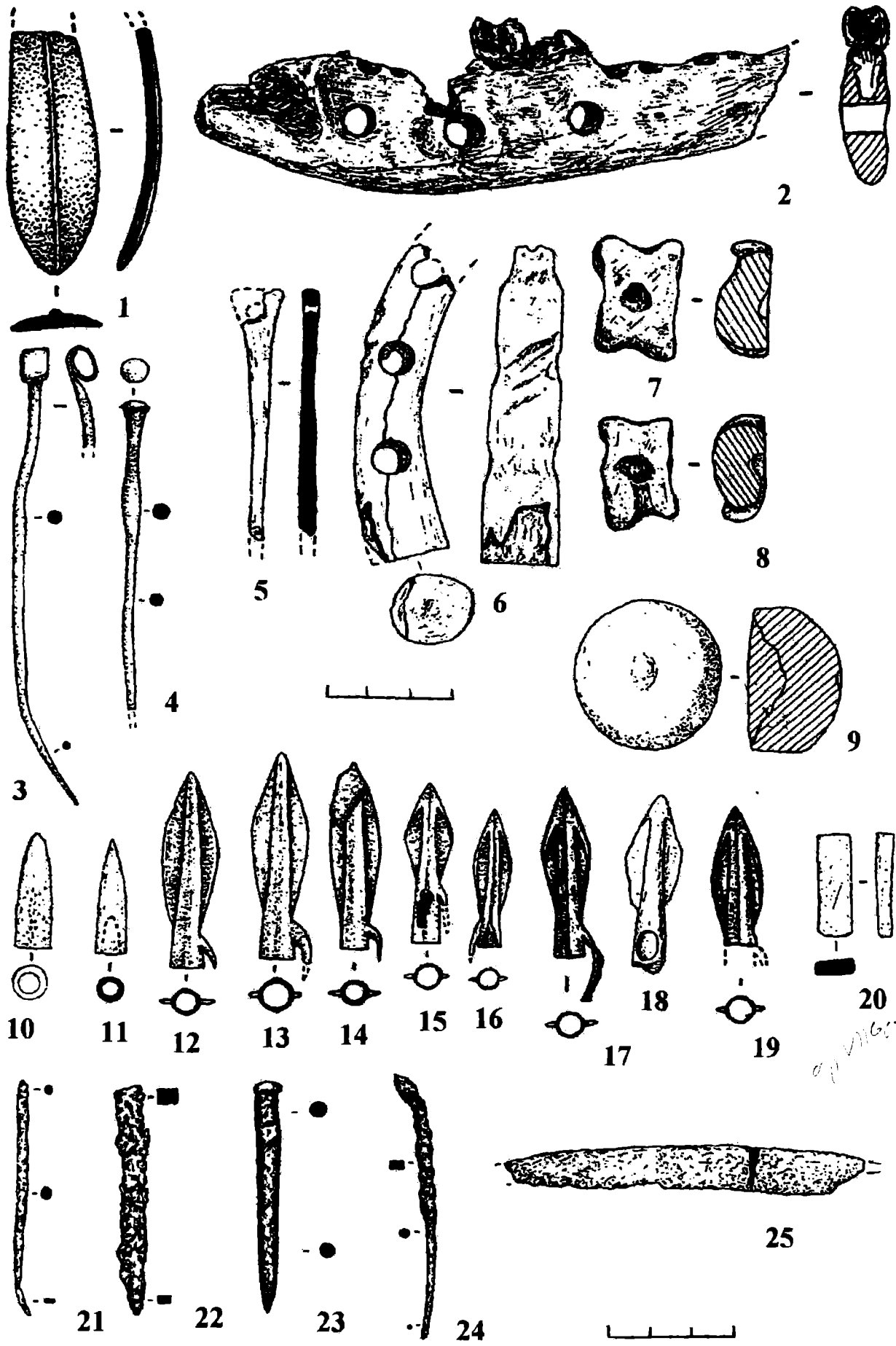

Рис. 12. Кістяні та металеві вироби з горизонту А.